

УДК 323 (477.6)+316.4.06

Котигоренко В.О., доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України (Україна, Київ), vakgor@gmail.com

Рафальський О.О., доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України (Україна, Київ), vakgor@gmail.com

Прикордоння епох і цивілізацій: регіональна ідентичність українського Донбасу в «західному» науковому дискурсі

Розглянуто праці американських та європейських науковців, присвячені етнонаціональному, соціально-економічному та політичному розвитку Донбасу. Виявлено основні тенденції, характерні для західної практики дослідження історії і сучасності українського Донбасу. Обґрунтовано потребу моніторингу та аналізу праць науковців країн Заходу про проблеми регіонів України, ведення продуктивного діалогу із зарубіжними науковцями і політичними експертами.

Ключові слова: регіональна ідентичність, робітничий клас, соціально-економічний розвиток, етнонаціональні відносини, історичний міф.

Kotygorenko V., Doctor of Political Sciences, Professor, Main Research Worker, Institute of Political and Ethnic Studies of the name of I.F.Kuras of National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), vakgor@gmail.com

Rafalskyi O., Doctor of Historical Science, Professor, Main Research Worker, Institute of Political and Ethnic Studies of the name of I.F.Kuras of National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), vakgor@gmail.com

The borderland of ages and civilizations: regional identity of Ukrainian Donbas in Western scholarly discourse

The work considers books and articles written by American and European scholars dealing with ethnonational, social-economic, and political development of Donbas. The article determines main features which are characteristic for Western discourse of the problems of Donbas history and present time. The work substantiates the necessity to monitor and analyze Western scholarly works on Ukrainian regions, as well as for productive dialogue with foreign scholars and experts.

Key words: regional identity, working class, social-economic development, ethnic and national relations, historical myth

Котигоренко В.А., доктор политических наук, профессор, главный научный сотрудник, Институт политических и этнонациональных исследований имени И.Ф.Кураса НАН Украины (Украина, Киев), vakgor@gmail.com

Рафальский О.А., доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник, Институт политических и этнонациональных исследований имени И.Ф.Кураса НАН Украины (Украина, Киев), vakgor@gmail.com

Пограничье эпох и цивилизаций: региональная идентичность украинского Донбасса в западном научном дискурсе.

Рассмотрены работы американских и европейских ученых, посвященные этнонациональному, социально-экономическому и политическому развитию Донбасса. Выявлены основные тенденции, характерные для «западнх» исследований проблем истории и современности украинского Донбасса. Обоснована необходимость мониторинга и анализа западной научной рецепции проблем регионов Украины, ведения продуктивного диалога с зарубежными учеными и экспертами.

Ключевые слова: региональная идентичность, рабочий класс, социально-экономическое развитие, этнонациональные отношения, исторический миф

Питання етнонаціональних відносин в Україні в їх регіональних аспектах нечасто стають об'єктом уваги західноєвропейських та американських політологів, соціологів, істориків, етнографів, культурологів. Особливо це справедливо стосовно Півдня і Сходу країни – територій, які не генерували таких численних діаспор у Європі й Америці, як Захід і (дещо меншою мірою) Центр України. І все ж у пострадянську добу питання, пов'язані з історією

та сьогоденням українського Донбасу, зацікавили немало західноєвропейських та американських науковців. Хоча загальний рівень інтересу до відповідної проблематики з боку наукової спільноти в Європі й Америці навряд чи можна назвати дуже високим. Однак ця обставина лише посилює значущість наявних праць для українських науковців. Для останніх актуальним є порівняння результатів власних досліджень суспільної динаміки в Україні з науковим баченням цієї динаміки «зі сторони». До різних аспектів минулого і сучасності Донбасу зверталися, зокрема, Чарльз Гальперін, Льюїс Сігельбаум, Деніел Валковіц, Чарльз Вінн, Теодор Фрідгут, Ендрю Вілсон, Гіроакі Куромія, Адам Свейн, Керстін Ціммер, Ганс ван Зон та ін. Публікації західних науковців про український Донбас можна розділити на дві групи відповідно до того, давні чи сучасні проблеми в них розглядаються.

З огляду на інтерес до витоків соціальної специфіки Донбасу, зокрема до формування світогляду його населення, велика частина досліджень західних та інших зарубіжних науковців, орієнтовані в минуле, до економічної, соціальної, демографічної та етнонаціональної історії краю. Значну увагу історики приділяють питанням становлення і розвитку робітничого класу на Донбасі, життя робітників у царській Росії та в пореволюційний період.

Одним з перших комплексних досліджень історії промислового Донецького краю та його центру – міста Донецька є видана 1994 року в США книга в двох томах професора славістики та російських студій Єрусалимського університету (Ізраїль) Теодора Фрідгута «Юзівка і революція» (Том 1. Життя і праця на російському Донбасі (1869–1924); Том 2. Політика і революція на російському Донбасі (1869–1924) [1]. На основі архівних матеріалів, поміж яких і результати переписів населення, Т. Фрідгут розглядає процес заселення Донбасу в зв'язку з розбудовою промисловості і доходить таких висновків. По-перше, упродовж періоду, що досліджувався, абсолютну більшість жителів Юзівки і навколишніх робітничих селищ становили українці, росіяни та євреї. Кількість людей іншої етнічної належності коливалася в межах від кількох до кількох сотень осіб (навіть найчисленніші громади татар і греків, за даними перепису 1917 року, налічували близько 300 осіб кожна). Іноземців та переселенців здалеку на Донбасі в ранній індустріальний період налічувалося небагато, основна маса населення регіону походила з українського, а також російського села. По-друге, в процесі дослідження Т. Фрідгут зіткнувся з проблемою труднощів з'ясування точних показників кількісного розподілу українців (малороссов) і росіян (русских) в структурі населення Донбасу до революції 1917 року. Позаяк у ті часи ідентичність жителів Донеччини більше визначалася за територією, з якої на Донбас прибували поселенці, а також за їх релігійним самовизначенням, яке і в українців, і в росіян було переважно православним. Саме ця двоетнічна українсько-російська більшість переважала в регіональному соціумі.

Результати дослідження ще кількох аспектів історії регіону викладено в книзі професора Техаського університету (Остін, США) Чартерса Вінна «Робітники, страйкарі і погроми: Донбас і Придніпров'я в пізньомуімперській Росії, 1870–1905» [2]. Автор суттєво розширив межі наукового осмислення соціальних, економічних та політичних процесів минулого в Донецькому регіоні. Підготовлена ним монографія містить цінні спостереження й міркування, актуальні для поглибленого вивчення генези та специфіки

донбаської регіональної ідентичності, впливу на цю ідентичність глобальних суспільних перетворень, зокрема, спричинених тогочасної модернізацією виробництва змін в архаїчній свідомості і соціальних відносинах жителів регіону.

Аналізуючи соціальні процеси та робітничий рух на Донбасі й Катеринославщині в контексті загальноросійських та загальноєвропейських модернізаційних процесів і трудової історії XIX – початку XX століття, Ч. Вінн обстоює думку про особливий суспільний характер робітників, що працювали на новотворюваних вугледобувних та металургійних і металообробних підприємствах Східної (Донбас) та південної частини Центральної (Катеринославщина) України. На думку дослідника, ці робітники відзначалися певною амбівалентністю свідомості і дій по відношенню до основних соціальних процесів тієї доби. З одного боку, вони становили активну революційну загрозу для правлячого імперського політичного режиму, а з іншого, нерідко діяли всупереч ідеології і практиці «організованого пролетарського руху», на керівництво яким претендували різноманітні противладні політичні сили тієї епохи. Ч. Вінн акцентує увагу на нечисленності прошарку більш освіченої «робітничої аристократії» чи «інтелігенції» (особливо на Донбасі) порівняно з двома іншими найбільшими промисловими центрами Російської імперії – Санкт-Петербургом і Москвою. Дослідник також відзначає велику значущість архаїчної селянської свідомості в світоглядних характеристиках робітничого класу Донбасу і Придніпров'я в досліджуваний період. Автор показує, як відірвані від своїх соціальних коренів робітники (переважно молоді чоловіки), змушені надзвичайно тяжко, часто на межі фізичних можливостей людини, працювати. Відтак під впливом революційної пропаганди вони схильні були вдаватися до насильницьких дій, спрямованих як проти безпосередніх пригноблювачів – власників і адміністрації підприємств та повністю залежної від останніх місцевої влади. Водночас робітничий загаль нерідко ігнорував заклики й політичні цілі революційних ватажків та переорієнтовував своє невдоволення проти етнічно чи соціально інших, чужих, якими могли виступати і доволі численні євреї, і незалежні від шахт та заводів ремісники, і студенти, що займалися революційною пропагандою. Посилаючись на численні приклади, Ч. Вінн стверджує, що в житті робітничого класу Донбасу (як і Катеринослава) революційний радикалізм часто поєднувався з брутальною реакційністю. Зрозуміло, що в радянських соціальних науках, через встановлені для них ідеологічні обмеження, подібні спостереження й висновки, хоч би як аргументовано вони підкріплювалися фактами, були цілковито неприйнятними, позаяк стверджували присутність архаїчності й реакційності в світогляді та суспільній поведінці робітничого класу. Тож неупереджене дослідження відповідної проблематики унеможливлювалося (так само табуованим було, наприклад, вивчення теми робітничого класу як соціальної бази націонал-соціалізму в Німеччині 1920–1930-х роках [3]).

Грунтовані на історичних фактах висновки і спостереження Ч. Вінна щодо особливостей свідомості робітників донбаських шахт і заводів на ранніх етапах індустріалізації краю дають змогу краще зрозуміти складові регіональної ідентичності, що формувалася упродовж XX ст. і не могла не успадкувати певну міру соціально-психологічних особливостей робітничого класу Донбасу кінця XIX ст. Незалежність, готовність до рішучих дій, здатність до швидкої мобілізації та ефективної самоорганізації, колективізм, виразне почуття власної гідності і значущості, консервативна настороженість до «чужого» і беззастережна підтримка «свого» – в основі цих рис «донбаського характеру» лежать соціально-психологічні особливості, що формувалися ще в першого покоління працівників шахт і заводів. Як наголошують згадані вище Т. Фрідгут та Ч. Вінн, життя цього робітничого покоління позначалося надзвичайно тяжкою і часто небезпечною працею, відірваністю від знайомої з дитячих років соціальної реальності, значно більшою, ніж у сільському господарстві, винагородою за роботу [4], організацією у виробничі бригади й

артілі, готовністю дієво виражати протест, увагою з боку різноманітних політичних емісарів та представників центральної петербурзької влади, яка, часто всупереч волі власників шахт та металургійних підприємств, з кінця XIX ст. вживала певних заходів, спрямованих на гарантування прийнятних умов праці та безпеки на виробництві [4].

Як пише американський дослідник Джон Бушнелл, одна з переваг праці Ч. Вінна полягає в тому, що в ній докладно проаналізовано значущі відмінності соціальної поведінки представників двох великих груп всередині робітничого класу – кваліфікованих і малокваліфікованих робітників: «кваліфіковані робітники відзначалися вищим ступенем класової свідомості, вони не підтримували свавільного насильства і погромів, тоді як малокваліфіковані робітники з більшою ворожістю ставилися до революціонерів, менше цікавилися політикою, водночас будучи більш готовими до насильницьких дій» [5, р.402]. Дж. Бушнелл додає, що висновки Ч. Вінна щодо специфіки донбаських робітників можуть бути неактуальними стосовно робітничого класу інших регіонів тогочасної Російської імперії. Це спостереження є ще одним свідченням поширеного в західній науці переконання, що соціальні умови на Донбасі кінця XIX – початку XX ст. закладали важливі особливості сучасної регіональної ідентичності населення краю на роки й десятиліття наперед.

Можна погодитися з Дж. Бушнеллом, що в праці Ч. Вінна «Робітники, страйкарі і погроми», порівняно з економічними чинниками, мало досліджуються соціально-психологічні чинники стихійних повстань і виступів робітничого класу на Донбасі. Є також підстави вважати, що Ч. Вінн надає невиправдано великої уваги описанню впливу на робітниче середовище революційної діяльності соціал-демократів і недооцінює роль інших тогочасних політичних сил, як-от: соціалістів-революціонерів, анархістів, єврейської соціалістичної партії («Бунд»), вплив яких (особливо на певні категорії робітників) часом міг перевищувати вплив соціал-демократичних організацій [5, р.403]. Тим не менш праця Ч. Вінна зберігає свою наукову значущість як важливе джерело інформації, продуктивних висновків і узагальнень щодо історії робітничого класу і робітничого руху на Донбасі другої половини XIX – початку XX ст.

Дещо більш спеціальною історичною темою організаційно-промислового розвитку Донбасу присвячено книгу професора Університету Північної Кароліни (США) Сьюзен МакКефрі «Політика індустріалізації в царській Росії: Рада 3'їзду гірничопромисловців півдня Росії, 1874–1914» [6]. Докладний розгляд на сторінках цього видання процесу стрімкого зростання промисловості на півдні України і Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. та опис діяльності об'єднання промисловців дає змогу точніше оцінити унікальне значення Донбасу й Катеринославщини для Російської імперії, а згодом і для СРСР у період його індустріалізації. Наукова значущість монографії С. МакКефрі полягає також в актуалізації теми перших капіталістичних об'єднань у царській Росії. Такі об'єднання початку XX ст. утверджувалися як інституції російського державно-монополістичного капіталізму. Їх агресивні розвиток і соціальна поведінка стала одним з чинників формування революційної ситуації в країні.

Рада 3'їзду гірничопромисловців півдня Росії зі штаб-квартирою в Харкові функціонувала як постійний виконавчий орган між з'їздами гірничопромисловців півдня Росії (1877–1918). Створена за ініціативою кількох найбільших власників шахт Донецького вугільного басейну (О. Ауербах, П. Горлов, І. Іловайський та ін.), Рада була першою і найбільшою представницькою організацією великого капіталу Російської імперії, маючи яскраво виражений регіонально-галузовий характер. До її функцій належало регулювання відносин між шахтами і підприємствами та залізницями, які на той час були найбільшим споживачем і перевізником донецького вугілля. Метою Ради було відстоювання економічних інтересів промисловців Донецько-Придніпровського та Харківського економічних регіонів перед урядом Російської імперії. Ці

інтереси стосувалися планування збуту вугілля й металу, отримання бажаних тарифів на залізничні перевезення, запровадження протекціоністських заходів, отримання державних замовлень, підтримки експорту власної продукції [7]. Діяльність Ради була комплексною і далекосяжною, у її роботі брали участь представники центральної і земської влади, залізничної галузі, науково-технічних товариств, а також великі споживачі вугілля і металу. Спираючись на широкий архівний матеріал щодо понад 60 підприємств регіону ранньоіндустріального періоду, С. МакКефрі показує, що чимало тодішніх власників, управлінців шахт і заводів, представників технічної інтелігенції щиро прагнули докорінного оновлення краю і всієї країни та поліпшення умов життя і праці робітників. Зрештою, як показує дослідниця, плани розбудови промисловості на Донбасі за тогочасними західними взірцями виявилися марними через несприятливі соціальні умови та брак часу. Водночас її дослідження розкриває внесок робітників, менеджменту та власників донецьких шахт в індустріалізацію імперії. Наслідки цієї індустріалізації у ХХ ст. визначили обличчя не лише Донбасу, а й великою мірою – усього СРСР. Саме тоді закладалися основи специфіки економіки Донбасу і регіональної ідентичності його населення.

Праця американських істориків Льюїса Сігельбаума та Деніела Валковіца «Говорять робітники Донбасу: виживання й ідентичність в новій Україні, 1989–1992» [8] є певною мірою унікальним дослідженням однієї зі сторінок історії краю недавнього часу: дослідження виконане в жанрі так званої «усної історії» – жанрі продуктивного у не надто поширеному щодо минулого й сучасного України. Праця містить кілька десятків докладних інтерв'ю з представниками робітничого класу міста Донецька, записаних у період з 1989 по 1992 роки. Безпосереднім приводом для укладання книги стали масові страйки та протестні акції шахтарів в СРСР, а потім в незалежній Україні, спрямовані на захист їхніх соціально-економічних інтересів. Наприкінці радянської «перебудови» робітничі виступи, які до того жорстоко придушувалися і замовчувалися у Радянському Союзі, на короткий час потрапили в поле зору провідних західних ЗМІ і міжнародної громадськості.

Цінність праці «Говорять робітники Донбасу» полягає насамперед не в її політичному, а в соціально-психологічному контенті. Відповідно, сьогодні більш цікавими для фахівця та широкого читача є перша і третя частини монографії: «Робітничі історії: старше покоління, 1989» і «Виживання й ідентичність, 1992». Друга частина – «Трудова політика, 1989–1992» – укладена на матеріалах інтерв'ю з лідерами робітничого руху різного рівня. Нині вона дещо втратила актуальність порівняно з частинами, присвяченими повсякденному життю та проблемам працівників донецьких шахт у період колапсу та руйнування радянського ладу. Невимушені інтерв'ю відкривають цікаві аспекти місцевої психології, що почасти живуть і сьогодні, зокрема стосовно центральної влади. Так, на прохання закордонного інтерв'юера представник старшого покоління «шахтарської династії» Іван Куш оцінює минуле: «Сталін помер 1953-го, і з магазинів усе зникло і подорожчало. Дійшло до того, що за Хрущова ми мусили їсти кукурудзаний хліб... Як мені про нього добре згадувати? Після смерті Сталіна все зникло, і відтоді краще вже не стало. Вони все обіцяють, а ми все працюємо...» [8,р.27]. Показовим є ставлення старого шахтаря до тодішньої влади: «Можливо, він (Михайло Горбачов) виведе нас зі злиднів... Раніше вожді не їздили по країні так, як це робить Горбачов, і не бачили, як живуть і працюють люди». Відразу ж після цього Іван Куш починає розлого критикувати нові часи, відзначаючи чергове подорожчання і дефіцит найнеобхіднішого [8,р.27]. Це інтерв'ю 1989 року з шахтарем-пенсіонером засвідчує неоднозначність політично важливого соціально-психологічного феномена «радянської ностальгії», котра, як виявляється при докладнішому розгляді, формувалася в декоже ще до розвалу СРСР, її коріння сягає далеко за межі брежневської епохи, до напівзабутих і міфологізованих сталінських часів. Не менш цікавим і показовим в інтерв'ю з представниками

шахтарської династії Кушів є й те, що батько, який з теплою згадує про сталінські часи, багато в чому погоджується зі своїм сином Геннадієм, який наприкінці 1980-х років став одним з лідерів страйкового руху. Син оцінює сталінізм зовсім по-іншому: як період «придушення» вільного слова, не кажучи вже про можливість страйку [8,р.27]. Родинні зв'язки виявляються сильнішими за насправді не надто чіткі політичні розбіжності.

Численні інтерв'ю кінця 1980-х – початку 1990-х років з робітниками Донецька подано в монографії «Говорять робітники Донбасу». Вони фіксують початок драматичного пришвидшення процесу деградації моральних і матеріальних засад повсякденного життя. Наслідки цього процесу донецький психолог А. Башкіров 2013 року оцінював так: «Руйнувалися всі підвалини усталеного буття, громадяни переставали цінувати й любити місце, де народилися і прожили весь вік. Звідси всі проблеми «чорного поясу України» – пияцтво, байдужість до законів, вибух криміналітету тощо. У наслідках цього періоду Донбас живе й досі, що вже й казати про реальний процес знелюднення маленьких міст і сіл» [9].

Особливе місце серед праць західноєвропейських та американських науковців, присвячених історії Донбасу, етнонаціональним, політичним, соціально-психологічним та культурним рисам населення краю, посідає праця професора Університету штату Індіана (США), американського історика й соціолога японського походження Гіроакі Куромії «Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки» (перше видання – 1998 р. [10], український переклад – 2002 р. [11], друге англomовне видання – 2003 р. [12]). Поміж інших праць зарубіжних фахівців, у яких розглядаються різні аспекти історії і сьогодення Донбасу, монографію Г. Куромії вирізняє поєднання значної величини часового проміжку, на якому досліджувалася заявлена проблематика, уваги до соціально-економічних, політичних, етнонаціональних, культурних явищ та оригінальність і водночас ґрунтовність авторських узагальнень. Поза сумнівом, «Свобода і терор у Донбасі» виграла також і від того, що автор докладно вивчав проблеми економічного розвитку СРСР у перші післяреволюційні десятиліття, зокрема тему радянської індустріалізації, яку Г. Куромія оцінює як «сталінську промислову революцію» [13]. При цьому він показує, як центральна радянська влада використовувала робітничий клас у боротьбі з «ворожими» соціальними прошарками, декларуючи «загострення класової боротьби мірою просування до соціалізму». За словами самого Г. Куромії, «пишучи в середині 1980-х років працю про сталінську промислову революцію, я зрозумів важливість цього вугільного і металургійного осередку, російського (та українського) Руру, неслухняної дитини Москви і Києва» [11,с.17]. Історія краю, викладена в праці Г. Куромії, розкриває істотний момент, що справив неабиякий вплив на формування і розвиток ідентичності його мешканців.

Наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст. Донбас виконував справді історичну місію в Російській імперії, а потім в СРСР, будучи локомотивом двох промислових революцій. Ця історична місія і її усвідомлення сформували своєрідну в культурно-психологічному та соціальному плані етноукраїнсько-російську регіональну громаду, основу якої становили шахтарі й робітники заводів. Після того, як у Радянському Союзі було створено інші потужні промислові центри, а значення вугілля для транспорту, промисловості й енергетики знизилося, винятково важлива місія Донбасу стала дещо втрачати свою первинну значущість. Проте збереглися регіональна спільнота, люди й усталені відносини між ними, їх здатність до самоорганізації й мобілізації, згуртованість та відчуття власної територіальної окремішності й спільності інтересів, готовність дієво захищати інтереси краю від реально чи позірно руйнівних зовнішніх впливів будь-якого характеру і походження.

Основне завдання, яке ставив перед собою Г. Куромія, полягало у докладнішому дослідженні політичного терору на Донбасі в сталінський період. Однак для вирішення цього завдання американський дослідник мусив вивчати

значно ширший за головний об'єкт його наукового зацікавлення хронологічний, етнонаціональний, політичний і культурний контекст – «від часів козацтва до 1990-х років». Автор так сформулював головний висновок своєї праці: «...впродовж усієї своєї історії Донбас був утиленням свободи, і саме ця свобода визначала вкрай брутальну й жорстоку політичну історію Донбасу» [11, с.18]. Центральний системотворчий мотив дослідження Г. Куромії також полягає в розкритті ролі «прикордоння», нічийної, вільної землі, що упродовж кількох століть давала прихисток тим, хто прагнув втекти від переслідувань і поневолення чи просто шукав шляхів фізичного виживання, як це було властиве багатьом українським селянам під час Голодомору. Варто зауважити, що зміст поняття «прикордоння», яке вживає Г. Куромія стосовно Донбасу, має мало спільного з побудовами багатьох сучасних науковців та політичних експертів, що наголошують на розташуванні Донбасу між Україною і Росією, «на зламі західної і східної цивілізацій». Як переконливо показує в своїй книжці американський історик і соціолог, на ранніх етапах освоєння й розвитку краю жодним чином не могло йтися про таке «зіткнення цивілізацій», вже хоча б тому, що обидві ці цивілізації на території тогочасного «Диконого степу» були, фактично, відсутні. Що ж до пізніших етапів історії та сьогодення (навіть якщо брати до уваги саму лише міфологію «уявленої спільноти»), то регіональна ідентичність населення краю, як і раніше, визначається більше не належністю чи лояльністю до певного зовнішнього суб'єкта (держава, цивілізація тощо), а усвідомлення власної регіональної самотності (інакшості) і прагненням до самовизначення й самоствердження. Географічне, психологічне і, зрештою, міфологічне первісне донецьке «прикордоння», яке величезною мірою досі визначає свідомість мешканців краю, як на численних прикладах доводить Г. Куромія, це не кордон якихось двох цивілізаційних суб'єктів, а розмита межа між освоєною і неосвоєною територією, між Цивілізацією і незаселеним Степом, між владою і свободою, яка межує з брутальною сваволею та часто переходить у неї. Тож аналогом цього прикордоння (з усіма необхідними й дуже значними застереженнями) є не Північна Ірландія з протистоянням британсько-англійського й ірландсько-католицького світів, а більшою мірою – Захід США чи російський Сибір часів їх освоєння.

Ретельний неупереджений розгляд етнонаціональної, соціально-економічної, політичної, культурної історії Донбасу спонукав Г. Куромію вийти за рамки традиційних концептуальних схем. Для себе він дійшов висновку, що «клас і нація – дві важливі концепції політичного мислення, що сформувалися як реакція на Просвітництво, – не підходили й не підходять до реалій політики в Донбасі» [11, с.476]. Відтак він обґрунтував власне розуміння своєрідності політичних орієнтацій населення Донбасу (котра, як показує дослідник, простежувалася протягом усієї радянської доби і часом викликала незрозуміння й роздратування московського центру): «...справа навіть не в тому, що Донбас має дуже значну частку російського населення чи дуже зрусифікований мовно та культурно. Хоч би як Київ намагався розбудувати націю, Донбас діяв як антистолична козацька земля, що чинить опір цій розбудові. Це створює трохи іронічні політичні труднощі для Києва, бо теперішнє національне відродження засновують на козацькому міфі, а Донбас у такому разі видається «найукраїнськішим» з усіх регіонів України» [11, с.478].

Праця Г. Куромії засвідчує перспективність формулювання й наукової апробації нових гіпотез та інтерпретацій при дослідженні актуальних тем політичної історії. Так, історію Донецького краю справді можна читати як історію цивілізаційного конфлікту, однак витoki цього конфлікту на теренах краю виглядають вельми специфічними: як зіткнення архаїчної і модерної епох, селянської ментальності і ранньокapіталістичного виробництва та породжуваного ним нового соціального середовища – робітничого селища та міської промислової агломерації. Визнання цієї специфіки дещо змінює кут погляду на деякі сучасні проблеми, які нерідко використовуються для політичних

спекуляцій, зокрема в частині пріоритетної значущості російської мови для населення краю. Зауважуючи, що на Донбасі «основними мовами були російська й українська» [11, с.70], Г. Куромія наводить спостереження кількох авторів початку ХХ ст., які наголошують на російськомовності робітників і переважно українській мові селян, причому російська мова робітників дуже відрізнялася від мови освіченої російської адміністрації та інженерів заводів і шахт, являючи собою своєрідний «російсько-український діалект» [14]. З цієї чіткої соціальної кореляції мовних практик наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. випливає, що російська мова робітників (власне, «російсько-український діалект») виконувала соціальну функцію маркера інакшості – позначення розриву з більш архаїчним і поневоленим сільським середовищем. Її обирали не так тому, що вона була російською, як тому, що ця мова була іншою, ніж у селян, і водночас «маркувала» відмінність її носіїв від «культурної російської» мови нових капіталістичних «поневолювачів» – власників, адміністрації та технічних спеціалістів підприємств. Подібні до щойно наведеного добре обґрунтовані спостереження в праці Г. Куромії не є винятком, а, швидше, правилом. Як такі вони заохочують до нетрадиційних векторів осмислення багатогранної регіональної ідентичності Донбасу.

Можна погодитися з висновком американського історика Кеннета Слєп'яна, який так охарактеризував «Свободу і терор у Донбасі»: «Куромія написав вартісну книжку, висновки з якої, як і її значення в цілому, виходять за межі теми Донбасу. Вписуючи історію регіону в ширший історичний контекст, автор наголошує на унікальних рисах Донбасу... Надзвичайно цікавим є сам викладений матеріал. Однак, напевне, ще важливіше, що праця Куромії наочно свідчить, що регіональний погляд може цілковито відрізнитися від перспективи, що відкривається зі столиць» [15].

Питання використання фактів історії і уявлень про минуле в поточній політичній боротьбі – ще одна актуальна проблема історії України і регіону. Цю проблему в статті «Донбас між Україною і Росією: використання історії у політичних дискусіях» розглядає британський політолог Ендрю Вілсон [16]. Він викладає суперечливі концепції щодо минулого Донбасу, котрі, на його погляд, перетворюються в масовій свідомості на потужні «міфи», які можуть використовуватися при обстоюванні історичної належності краю до України або Росії, і тому здатні слугувати мобілізаційним чинником у політичній боротьбі. Наведені автором трактування (безвідносно до їх фактичної обґрунтованості) питань історичної належності території прикордонної України і Росії справді є відмінними і потенційно конфліктними. Однак політична реальність України (і Росії) далеко не повною мірою свідчить на користь засадничої тези Е. Вілсона про те, що «історичні міфи відіграють особливо важливу роль у мобілізації етнонаціональних рухів». При цьому частина того, що, на думку автора, є потужними політико-мобілізаційними щодо населення «міфами», насправді такими не є і має набагато більше ознак вельми вузької дискусії, обтяженої незначущими деталями і не завжди добросовісними інтерпретаціями далекого минулого краю і двох сусідніх держав. Водночас, як доводять у своїх працях численні вітчизняні і зарубіжні науковці, у випадку осмислення особливої регіональної ідентичності населення Донбасу головне значення мають історичні реалії ближчої до нашого часу історії – ХІХ–ХХ ст. Під впливом реалій саме цього періоду найперше формувалася ідентичність населення краю. Аргументи, що спираються на уявлення про давнішу історію, часом справді актуалізуються в публічній політичній риторичі. Однак відбувається це вибірково в моменти найбільшого загострення політичного протистояння. Тим часом насправді виявляється, що ці уявлення позбавленні потенціалу потужних, а тим більш найпотужніших міфів.

Значення історії для сьогодення справді важко переоцінити, однак це значення більше полягає не у впливові уявлень (адекватних і позірних) про історію, а в історії як процесі тягlostі й наступності розвитку соціально-еко-

номічних відносин, способу життя і культурних практик, якими живляться мінливі культурні й ідеологічні міфи. Тож при дослідженні таких міфів і їхньої соціальної ролі важливо акцентувати увагу не так на них самих як самодостатніх суспільних феноменах, а насамперед на достовірних знаннях про поширеність, масовість цих міфів і їх реальних впливах на політичну, економічну, соціальну, культурну та іншу динаміку.

Серед робіт західних авторів, які поміж інших проблем сучасної України в їх міжнародному контексті звертають увагу на регіональні питання, – праця Майкла Медсена «Розділена Україна: частина Заходу чи поза Заходом?» [17]. М. Медсен подає Донбас як регіон України, головною особливістю якого є русифікованість, а відтак і надзвичайно велика роль впливу Росії та автономізаційні настрої [17, pp.47–48]. Тим часом факти політичної поведінки населення і багато наукових досліджень, у тому числі західних, засвідчують, що мовно-культурні та етнічні чинники в цьому регіоні насправді не мають прямого потужного зв'язку з політичною лояльністю населення до інших держав. Така лояльність не є стабільною, а швидше – вельми мінливою і такою, що суттєво не впливає суспільну поведінку населення. Натомість більш дієвою рисою регіональної ідентичності в політичному плані є високий ступінь лояльності до місцевих «еліт» і до свого краю. Згадана праця М. Медсена не претендує на новизну наукових висновків, однак її цікавість в іншому, а саме – у фахові її автора та специфіці установи, в якій вона виконувалася. «Розділена Україна» є магістерською роботою, виконаною на Курсах удосконалення офіцерського складу ВМС США, а її автор, що має військове звання підполковника, посів доволі високу посаду у Міністерстві оборони США [18]. Поза сумнівом, для нашої держави було б кориснішим, якби зарубіжні фахівці, особливо ті, від кого можуть залежати рішення, що суттєво позначатимуться на стосунках України із закордонними партнерами, мали більш деталізовані, глибокі і, загалом, коректніші уявлення про нашу країну.

Проблемам сучасних трансформаційних процесів на Донбасі присвячено колективну монографію «Перевбудова пострадянського промислового регіону. Донбас у процесі перетворень» [19]. Вона побачила світ 2007 року в провідному транснаціональному видавництві наукової літератури Routledge. У розділах книжки, укладених зарубіжними та українськими фахівцями, розглядаються переважно економічні питання, що стосуються розвитку промисловості індустріального регіону в нових соціально-політичних умовах: приватизація, реструктуризація підприємств гірничої промисловості, розвиток місцевих еліт та їхня роль у регіональних і загальнодержавних економічних та політичних процесах. Друга частина книги повністю присвячена питанням розвитку вугільної промисловості краю на сучасному етапі. Поміж авторів «Перевбудови пострадянського промислового регіону» найбільшу увагу питанням регіональної ідентичності та її політичного виміру приділяє в своєму розділі німецький політолог, співробітниця Інституту порівняльної політики і міжнародних відносин Франкфуртського університету ім. Гете Керстін Ціммер. 2006 року вона видала книжку «Владні еліти Донбасу: причини і наслідки перетворень у старому промисловому регіоні» [20]. В розділі англомовної колективної монографії авторка великою мірою спирається на аргументи і висновки згаданої їй більш ранньої книги. К. Ціммер у п'ятому розділі «В полоні минулої слави. Самоідентифікація і самосимволізація в Донбасі» [21] розглядає питання потенціалу мобілізації місцевих культурних ресурсів для відродження регіону. К. Ціммер, суголосно з Г. Куромією, надає вирішального значення в формуванні сучасної регіональної ідентичності Донбасу радянській промисловій «революції згори», тяжким умовам праці та ролі робітничого класу в часи сталінського СРСР [21, p.100]. В системі цінностей мешканців краю, за висновком К. Ціммер, провідні місця досі посідають участь у виробництві матеріальної промислової продукції та лояльність до регіональної спільноти і, відповідно, до регіональних еліт. При цьому регіональна належність визначається не суто географічно, а за сукуп-

ністю певних об'єднавчих ознак – як однорідний простір, що вирізняється передусім специфікою виробничих і соціально-економічних відносин. Тож дослідниця так акцентує свої висновки, базовані на численних інтерв'ю з представниками різних соціальних верств мешканців Донбасу: «...коли запитуєш про регіон, дуже небагато хто починає говорити про історію. А ті, хто про історію таки згадує, завжди говорять про історію промисловості, про економічні і соціально-економічні моменти, які люди вважають «завжди» притаманними краєві» [21, p.103].

Спіраючись на досвід соціально-економічних перетворень двох інших провідних традиційних промислових регіонів Європи – німецького Руру та південного сходу Великобританії, К. Ціммер вказує на наявність серйозного ризику вповільнення розвитку регіону внаслідок дії соціально-психологічних чинників, які «беруть у полон» свідомість населення краю, заважаючи адекватно реагувати на зміни, що відбуваються в країні і світі. Водночас дослідниця відзначає, що в разі подолання «когнітивного блоку» «регіональна ідентичність», основою якої є регіональна спільнота, може виступати потужним інтеграційним чинником. Яскраво виражена регіональна ідентичність потенційно здатна слугувати об'єднавчим ґрунтом для співпраці й поступу, а при цьому ще й ресурсом для внутрішнього розвитку» [21, p.114]. Ознакою позитивних зрушень дослідниця називає, зокрема, посилення діяльності провідних економічних акторів у галузях, відмінних від традиційної важкої промисловості.

Вище описані та інші праці західноєвропейських та американських науковців, присвячені регіональним аспектам української історії і сьогодення, становлять значний інтерес з низки причин. Ці причини лежать у сфері когнітивного і впливу на нього зовнішніх умов дослідницького пошуку. Зокрема, західного науковця відділяє від українських реалій певна дистанція, він меншою мірою (принаймні, потенційно) залежить від стереотипів і поточної соціокультурної та політичної ангажованості. Уникнути останньої вітчизняним дослідникам і дослідникам країн українського пограниччя (наприклад, Росії, Польщі та ін.) складніше – вони інтегровані в систему відносин і уявлень про відносини, які вивчають. Назагал західноєвропейським чи американським дослідникам легше уникати соціальної і політичної упередженості в їх наукових пошуках. На них «не тисне» традиційна і надто обмежувальна концептуальна парадигма «Україна – Росія – Європа». Така парадигма, зазвичай, домінує в науковому дискурсі України й сусідніх з нею країн. Адже взаємини між цими утвореннями відбуваються в національній історичній пам'яті і є частиною національного історичного досвіду і тим впливають на формування позиції, з якої науковці розглядають ті чи інші аспекти суспільної динаміки, в тому числі на регіональному рівні.

Ще однією відмітною рисою західних досліджень (звісно, за умови добросовісності авторів і належного дотримання ними принципів наукової неупередженості і повноти вивчення інформаційних джерел) полягає в тому, що їх автори, для яких матеріал є новим, викладають його аудиторії, що володіє обмеженою інформацією про об'єкт і предмет свого наукового зацікавлення. Тож автори мусять зосереджуватися на найголовнішому і найяскравішому. У випадку ж вітчизняних чи, наприклад, російських дослідників нерідко стається так, що окремі найбільш значущі моменти видаються такими samozрозумілими, що взагалі лишаються поза увагою. Ця обставина нерідко понижує рівень і якість дослідницької практики і наукової дискусії.

Інтелектуальна і культурна відстань доволі часто спонукає авторів-іноземців до глибшого вивчення деталей конкретних історичних обставин і практик. Це ефективніше забезпечує їх від некоректних узагальнень і надміру імперативних висновків і водночас сприяє отриманню продуктивних наукових результатів. Поміж них і ті, про які йшлося вище в тексті цієї статті – зокрема в частині етнополітичних аспектів історії становлення робітничого класу та робітничого руху на Донбасі другої половини XIX – початку XX ст., а також революційних подій. Надто

з огляду на те, що відповідна проблематика за радянських часів належала до найбільш ідеологізованих і міфологізованих, а результати тодішніх досліджень і досі впливають на сучасний науковий пошук. Цей вплив виявляється або як часто невиправдана відмова від здобутків попередників, або як необґрунтоване слідування раніше усталеним схемам та ідеологемам.

Також західні автори менше схильні обходити теми, які досі залишаються болісними і чутливими для українського соціуму чи певних регіональних громад і населення країн-сусідів. Зокрема, це стосується проблемних питань внутрідержавних, міждержавних і внутрі- та міжрегіональних етнічних і етноконфесійних відносин у різні періоди історії Донбасу.

Звісно, американські й західноєвропейські дослідники українських етнополітичних, у тому числі регіональних проблем реалізують свої потенційні наукові переваги далеко не завжди. Це засвідчує чимала кількість праць, автори яких послуговуються надто загальними історичними та політологічними схемами, не залучають необхідного фактичного матеріалу. Перебуваючи поза межами об'єкта дослідження, вони часом схильні до розгляду сюжетів, які насправді не відбивають сутнісних трендів або стосуються не репрезентативних для всеукраїнської і регіональних спільнот уявлень, які мають мало спільного з суспільними реаліями і науковим знанням про ці реалії

Чи не найпоширенішим недоліком західного наукового дискурсу щодо регіонів України є необґрунтований відрив тих чи тих атрибутів певного значущого явища від чинників, якими зумовлюється існування цих атрибутів. Дослідження суспільних процесів в їх багатомірності часом замінюють аналізом окремих аспектів цих процесів, а самі ці аспекти подають як сутнісні й значущі, хоча такі вони не виглядають за результатами дослідження їх місця і ролі в суспільних зв'язках як системи.

Яскравим прикладом некоректної генералізації окремих аспектів соціальної історії Донбасу є віднесення населення краю до «російської цивілізації» на підставі домінування тут російської мови та належності мешканців до «православної культури». При цьому деякі західні і вітчизняні дослідники не беруть до розгляду фактів, що суперечать їхнім концепціям. Серед таких фактів – високий ступінь секуляризованості Донбасу, поширеність в регіоні неортодоксальних та протестантських релігійних громад, висока міра лояльності населення до місцевих «еліт» порівняно з лояльністю до «еліт» загальнодержавних та іноземних (останнє переконливо засвідчують результати голосування на парламентських і президентських виборах).

Подібні вади зарубіжних досліджень часом «експортується» у вітчизняну наукову літературу і тиражуються в Україні. Вітчизняні науковці і політичні експерти нерідко повторюють некоректні висновки й оцінки зарубіжних колег без належного критичного осмислення способів їх здобуття і рівня наукової обґрунтованості, неправомірно подають ці висновки й оцінки як начебто загально визнані в науковому середовищі або самоочевидні.

Важливість знання й осмислення українськими вченими й політиками результатів дослідження західноєвропейськими та американськими науковцями українських реалій, в тому числі їх регіональних аспектів актуалізовані не тільки когнітивними обставинами. Ця важливість – ще й практично-політична.

Соціальна специфіка українських регіонів і внутрідержавні міжрегіональні відносини, етнополітична та інша суспільна поведінка населення України відіграють важливу роль в суспільній динаміці всередині країни і в відносинах України та її регіонів з іншими державами і їх регіонами. Знання про цю динаміку в контексті загальносвітових тенденцій глобалізації й регіональної інтеграції враховують при формуванні зовнішньої політики щодо України багато держав, передовсім тих, які відносять до «великих». На цю політику більшою або меншою мірою впливають і висновки й оцінки, що формуються в науковому та експертному середовищах. Вони (разом з повідомленнями авторитетних ЗМІ, матеріалами дипломатичних

установ і розвідки, державних або білядержавних інформаційно-аналітичних служб і установ) є важливим джерелом інформації, на ґрунті якої істеблiшмент провідних європейських держав, США, Канади, Росії та інших розробляють і реалізують свою політику щодо України. При цьому саме наукові дослідження формують концептуальний базис аналізу й осмислення інформаційних потоків, за результатами опрацювання яких ухвалюються практично-політичні рішення.

Тож моніторинг зарубіжного наукового дискурсу про Україну і її регіони важливий для прогнозування динаміки відносин України з іншими державами і об'єднаннями держав, а також для просування в цей дискурс достовірних наукових знань з України як важливого чинника формування сприятливої для України і її регіонів зовнішньополітичної динаміки. Шляхом дискусії в наукових та політичних виданнях і на спеціалізованих форумах важливо з'ясувати й виправити як вади вітчизняних, так і недоліки зарубіжних досліджень. Вчасно не виявлені й не відкориговані хибні висновки й оцінки можуть негативно позначатися на міжнародному іміджі України та призводити до небажаних для нашої країни політичних рішень. Мінімізація цих загроз – важливе завдання наукової спільноти.

Список використаних джерел

1. Friedgut, Theodore H. *Iuzovka and Revolution*. – Princeton: Princeton University Press, 1994. – 544 p.
2. Wynn, Charters. *Workers, Strikes, and Pogroms: the Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905*. – Princeton: Princeton University Press, 1992. – 316 p.
3. Бросцат, Мартін. Держава Гітлера. Створення і розвиток внутрішньої структури Третього рейху. – К.: Наука, 2009. – 384 с.
4. Корнилов, Дмитрій. Рацион юзовського шахтера // Ранняя история Юзовки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstor.com/ukrstor/yuz-meal.html>
5. Bushnell, John. *Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905* // *Journal of Social History*, Vol. 28 Issue 2 (Winter 1994), p. 402–403.
6. McCaffray, Susan P. *The Politics of Industrialization in Tsarist Russia: The Association of Southern Coal and Steel Producers, 1874–1914*. – Northern Illinois University Press, 1996. – 321 p.
7. Донік, О. М. Рада З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії // *Енциклопедія історії України*. У 10 т. / Редкол. В. А. Смолій та ін. – Інститут історії України НАН України. – Київ: Наукова думка, 2012. – Т. 9. Прил.-С. – 944 с. – с. 93.
8. Siegelbaum, Lewis H.; Walkowitz, Daniel J. *Workers of the Donbass Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989–1992*. – New York: State University of New York Press, 1995. – 254 p.
9. Привиди виробництва. Незворотна деіндустріалізація Донбасу призводить до знелюднення регіону [Електронний ресурс] // *Тиждень.UA*, 8 січня 2013 року. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/66870>
10. Kuromiya, Hiroaki. *Freedom and Terror in the Donbas. A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s*. – New York, and Cambridge, England: Cambridge University Press, 1998. – 357 pp.
11. Куромія, Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. – Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.
12. Kuromiya, Hiroaki. *Freedom and Terror in the Donbas. A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s*. – New York, and Cambridge, England: Cambridge University Press, 2003. – 380 pp.
13. Kuromiya, Hiroaki. *Stalin's Industrial revolution: Politics and Workers, 1928–1932*. – New York, and Cambridge, England: Cambridge University Press, 1990. – 388 pp.
14. Німчинов, І. До мовної проблеми в Донбасі // *Культура і побут*. – 1925. – 15 листопада (додаток до газети «Вісті ВУЦВК»).
15. Slepian, Kenneth. *Wild Wild Steppe Review of Kuromiya, Hiroaki, Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s*. H-Russia, H-Net Reviews. October, 1999 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=3501>
16. Wilson, Andrew. *The Donbas between Ukraine and Russia: The Use of History in Political Disputes* // *Journal of Contemporary History*, Vol. 30, No. 2 (Apr., 1995), pp. 265–289.

17. Madsen, Michael D. A Fragmented Ukraine: Part of the West or Apart from the West? (Naval Postgraduate School Monterey). – 2007. – 81 p.

18. Madsen, Mike. Cost Assessment and Program Evaluation at Office of the Secretary of Defense [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.linkedin.com/pub/mike-madsen/41/9a1/598>

19. Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition / edited by Adam Swain. – London and New York: Routledge, 2007. – 208 p.

20. Zimmer, Kerstin. Machteliten im ukrainischen Donbass: Bedingungen und Konsequenzen der Transformation einer alten Industrieregion. – Berlin: LitVerlag, 2006. – 248 S.

21. Zimmer, Kerstin. Trapped in past glory. Self-identification and self-symbolisation in the Donbas // Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition / edited by Adam Swain. – London and New York: Routledge, 2007. – pp. 97–121.